

ХРАМОВЕ И ПОЛИТИКА: БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО (1812–1821)

Надя Манолова-Николова

Строителството на религиозни сгради в Османската империя е тема с многобройни варианти. Специален научен интерес представлява въпросът за поддържането или изграждането на християнски храмове в мюсюлманската държава. Дългата и сложна процедура за придобиване на разрешение, отношенията между местните мюсюлмани и християни и политиката на централната власт по църковното строителство са сред основните теми в редица публикации¹. Същевременно изграждането на православни храмове се изследва от гледната точка на историята на архитектурата и изкуството по нашите земи, така че съществува значителна литература и в тази посока².

Относно първата половина на XIX в. изследователите отделят най-голямо внимание на 30-те и 40-те години на столетието, „когато почти няма селище, в което българското население да не издига нова църква [...]“³. Бумът на строителството се свързва с обществената атмосфера след Одринския мир от 1829 г. и предприетите реформи в империята през следващите десетилетия⁴. Често в краеведски проучвания се изтъква, че към това време са създадени възможности за подновяване на храмовете след продължителните размирици⁵. Внимателното разглеждане на многобройните примери показва, че строителният подем има малко видима и изследвана предистория. Тя се отнася до инициативите за църковно строителство преди 1829 г., до мотивите, действията и осъществяването на тези проекти при управлението на султан Махмуд II (1808–1839).

¹ **Василева, Д.** По въпроса за църковното строителство по време на османската власт. – *Векове*, 1979, № 3, 36–41; **Генчев, Н.** Българската култура XV–XIX в. Лекции. София, Университетско издателство „Климент Охридски“, 1988, 243–245; **Тодорова, О.** Православната църква и българите, XV–XVIII век. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 1997; **Градева, Р.** За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. – В: *Етнически и културни пространства на Балканите. Част 1. Миналото – исторически ракурси. Сб. в чест на проф. Цветана Георгиева.* София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, 126–163 и др.

² **Коева, М.** Паметници на културата през Българското възраждане. София, 1977; **Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова.** Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). Архитектура, история, библиография. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 2002 и др.

³ **Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова** Православни храмове по ..., с. 21.

⁴ **Коева, М.** Паметници на културата през Българското..., 126–129.

⁵ Обществени и религиозни сгради XV–XIX в. **Исторически музей – Карлово**, 2006, 150–151, 159, 165, 184, 208.

Настоящото изложение се спира само върху един период, ограничен от края на завършилата с Букурещкия мир Руско-турска война (1806–1812) и избухването на гръцкото въстание през 1821 г. Това е десетилетието, в което след приключването на войната управляващият елит се насочва към нормализиране на живота в империята. Води се политика за преодоляване на децентрализацията и сепаратизма, но с избухването на гръцкото въстание нормализацията се поставя под въпрос, а отношенията между християни и мюсюлмани рязко се влошават. С. Димитров очерта тези близо десет години като самостоятелен период, в който при сложна политическа обстановка влиянието на султана нараства, а местните лоялни управители се стремят към ред и подкрепа от населението⁶. Дали и как промените се отразяват върху храмовото строителство – на този въпрос ще бъде потърсен отговор през конкретни примери без претенция за изчерпателност. Целта е същевременно да се провокира научният интерес към тези сравнително оскъдно изучавани години от историята на българското църковно строителство⁷.

Трудностите в работата по набелязаните въпроси са свързани с обстоятелството, че в общите изследвания за Ранното възраждане този около десетгодишен период е проучван само в отделни аспекти. Засягат се повече или по-малко събития по реализацията на Букурещкия мирен договор, участието на българи в сръбското въстание или в подготовката и хода на гръцкия бунт⁸. Българските исторически сведения за споменатото десетилетие не са много и до известна степен това е една от причините за ограничени интерес към него.

Като ключ към историята на църковното строителство от посоченото десетилетие използвам летописен разказ на известния дамаскинар, илюстратор и творец даскал Тодор Пирдопски. Летописът е познат като „епистолията“. Текстът му е добавен върху листове в началото на Протопопинския дамаскин от XVII в. Внимателното четене на разказа откроява две основни негови хронологически части. Първата съобщава за събития от 1814 до 1820 г., а втората – за събития около гръцкото въстание и погромите, извършени над християните след 1821 г. Тъй като е обстоятелствена и емоционална, най-често в различни изследвания се използва втората част, илюстрираща добре атмосферата на третото десетилетие на XIX в. Както отбелязва М. Стоянов, най-

⁶ Димитров, Д. Султан Махмуд и краят на еничарите, София, Седем дни, 1993, 73–148.

⁷ Коева, М. Паметници на културата през ..., 123–126.

⁸ История на България. Т. 5. София, Издателство на БАН, 1985, 161–211. Тодоров, Н. Филики етерия и българите. София, Издателство на БАН, 1965; Конобеев, В. Д. Българското националноосвободително движение, идеология, програма, развитие. София, Наука и изкуство, 1972, 79–180.

добрият изследовател на творчеството на Тодор Пирдопски, „епистолията“ не е лишена от известни литературни качества. М. Стоянов взема предвид именно нейната втора част. Независимо от литературния си характер, тя предава реалистична картина на трудностите през 20-те години на XIX в. в ежедневието на българското население от Средногорието, а и не само там⁹.

Сякаш неразбрани и недооценени са поднесените събития от първата част на „епистолията“. Тях ще цитирам дословно:

„Ведомо буди всем ч/е/л/о/вецьм и слышащы дивится много я/ко/же показа Б/о/г со своим гневом на наших времена и лета, що не е било от касий свет было: на лето 1814 доде от Б/о/га казен, сиреч чума от исток до запад, да измори от света половина. Защо и други пате е доходило чума, ала толкова свет не е морило като сега: а от тогива насам до 1820: на султан махмудово царство проклято дади Б/о/г мир да бе като блгочестиво: оти вразуми Б/о/г султан махмуда, та дади изин да са направиха черкови нови от темел от едрене насам, по пловдивската каза и по пазарджишката, насякое село големи и хубави, на тези времена са направи и нашата черкова: а от 1821 да речеш от месеца марта излезе един дявол по яналийско али паша [...]“¹⁰.

Цитираната първа част на летописния разказ съобщава за тежките поражения от голямата чумна епидемия, разразила се през 1813–1814 г. в Пирдоп, а и в цялата територия на Османската империя¹¹. Според Т. Пирдопски след нея за близо шест благочестиви и мирни години от 1814 до 1820 г., са построени много нови църкви. Авторът очертава географския ареал на новото строителство – от Одрин на запад, в Пловдивската и Пазарджишката каза. Той отбелязва съграждането на храма в своя градец като част от общата тенденция. Явлението е почти необяснимо за даскал Тодор, според когото самият Бог е вразумил султан Махмуд, разрешил неவிжданo до тогава строителство на нови и хубави черкви.

В своето изследване Маньо Стоянов обосновава тезата си, че даскал Тодор е много тясно свързан с културата на Средногорието. Неговите книги се разпространяват не само в Златишко-Пирдопската околия и Софийско, но преминават и отвъд Балкана. Те се откриват в Троянско, Ботевградско и Врачанско, защото Пирдоп и околията принадлежат на Ловешка епархия. Това предполага, че Т. Пирдопски е познавал добре

⁹ Стоянов, М. Тодор Пирдопски, книжовник и илюстратор, С. 1984, 26–27.

¹⁰ НБКМ – БИА, ръкопис № 708; Протопопински дамаскин от XVII в., л. 1–1гръб.

¹¹ Манолова-Николова, Н. Чумавите времена. София, 2004, 72–75.

епархийския регион¹². Но вероятно не само него. В „епистолията“ наблюдението му за ново храмово строителство се конкретизира за районите на юг от Средна гора, в посочените Пловдивска и Пазарджишка каза. След като сведението в основата си се приеме за достоверно, необходимо е то да бъде проверено и анализирано.

Известно е, че според нормите на шериата ново църковно строителство не се разрешава. Както показва изследването на Р. Градева при определени условия обаче правилото е нарушавано¹³. Следователно, основателни са въпросите към твърдението в „епистолията“ дали наистина има **ново** строителство, или става дума за спазване на правилата в условията, при които започва управлението на султан Махмуд II. Кои са инициаторите, как се осъществяват предприетите строителни начинания, създават ли се пречки за тях? Отговорите ще потърсим през наличния публикуван исторически материал, който се отнася както до посочените от даскал Тодор кази, така и за райони извън тях.

Тодор Пирдопски отбелязва в „епистолията“ построяването на църквата в Пирдоп като част от разгърналото се строителство. Един от ранните изследователи на Пирдоп, Методи Стоянов, е очертал перипетиите, през които преминава изграждането на храма „Успение на Св. Богородица“¹⁴. Като се основава на неговите сведения и на други косвени податки, И. Иванов поддържа тезата, че за църквата се предприемат законови действия към 1817 г. Издействан е ферман за построяването ѝ, най-вероятно на основата на стара сграда, и строителството е завършено към 1819 г.¹⁵ Запазени преки документални свидетелства липсват, но преданията говорят за страхове от местните турци. Поради това е издигната висока ограда, а самото строителство е трябвало да се извърши бързо¹⁶.

Сградата е била изцяло наново и солидно построена, което е **създадо** впечатлението у даскал Тодор, а вероятно и у неговите съвременници, за ново строителство. По-точно е предложеното обяснение на И. Иванов, че става дума за строителство на старо черковно място, по определени размери, каквато е тогавашната

¹² Стоянов, М. Тодор Пирдопски..., с. 72

¹³ Градева, Р. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси. Сб. в чест на проф. Цветана Георгиева. София, 2008, 126–163.

¹⁴ Стоянов, М. Град Пирдоп, минало и сега. София, 1941, 143–147 [М. Стоянов е обърнал внимание на първите реформени действия на султан Махмуд II след подписването на Букурещкия мир, с които свързва построяването на пирдопската църква].

¹⁵ Иванов, И. Златица и Пирдоп през Възраждането. София, ИК „Златен змей“, 2001, 139–143.

¹⁶ Пак там, с. 141.

практика. Предполага се, че в градеца съществува българска община и чрез най-видните нейни първенци, от които се споменава чорбаджи Симеон, са предприети действия за извоюване на фермана. Приблизителното време за получаването му е една година. Прави впечатление, че строителството на храма става повод за мобилизиране не само на местното население на Пирдоп. В църковния поменик са отбелязани имената на дарители **от Пирдоп, Златица**, съседните села Буново, Смолско, Долно Камарци¹⁷. Към църквата е съществувал метох, построен от Хилендарския манастир към 1828 г., под ръководството на същия чорбаджия Симеон (Симонко чорбаджи)¹⁸. Вероятно за заслуги към църквата, още през 1820 г. в поменика са вписани имената на петима йеромонаси. Една приписка за Пирдоп на хилендарския таксидиот йеромонах Антипа от 1782 г. е доказателство за добрите позиции на Хилендарския манастир в града още през XVIII век¹⁹.

Най-близкият географски пример за подобно строителство е от Копривщица. Според една легенда позволение за пирдопската църква е взето с помощта на видни копривщенци в Цариград²⁰. Легендата само потвърждава силното влияние на заможни копривщенци при решаването на местни въпроси. За разлика от строителството в Пирдоп, това в Копривщица има по-добра документална регистрация. Запазени са сведения от тефтера на църквата, кондиката на търговския и папукчийския еснаф, султанския ферман от 1817 г. и др. Църквата е била разрушена през кърджалийското време и местното общество се заема с новото ѝ съграждане. Според кондиката на папукчийския и търговския еснаф, копривщенските заможни фамилии се обединяват около тази идея и я подкрепят финансово. Строителството на църквата става повод за пренаписване на еснафския устав от старите времена, както и да се впишат нови негови членове. Впрочем, много силен мотив за участие в общото дело и на нечленове на еснафа е споменаването на имената на дарителите за здраве или упокой в църковните служби²¹.

Строителството е завършено вероятно към 17 юли 1817 г. Това се предполага заради каменните надписи по външните стени на църквата. Само няколко дни по-късно, от 23 юли 1817 г., е издаден султански ферман до кадията в Пловдив, с който не се

¹⁷ Пак там, с. 141.

¹⁸ Пак там, 131–132.

¹⁹ **Иванов, И.** Пак там, с. 144.

²⁰ **Стоянов, М.** Град Пирдоп, минало и сега..., с. 143.

²¹ НБКМ – БИА № ПА 7667.

допускат проверки по делата на храма „Св. Успение Богородично“ в Копривщица без специален ферман от Цариград²².

Тефтерът на църквата дава информация, че събирането на средства за възстановяването ѝ е започнало девет години преди 1817, т.е. към 1808 г. Осчетоводяването на сметките започва на 10 май и приключва на 10 ноември 1817 г. Приблизителната сума е над 8000 гроша²³. Първите подписи за действителността на окончателната равностетка, направена в тефтера на църквата от 20 ноември 1817 г., са тези на Тодор х. Вълко, Никола х. Тодович, Вълко Моравен, Михал Люта, Геро Душков и проигумен Пантелеймон Хилендарец²⁴. Тези прочути копривщенски имена вероятно са свързани най-тясно със съграждането на храма и неговото документално осигуряване. **Изключение прави духовното лице** – Пантелеймон Хилендарец. В тефтера, вероятно от по-стар документ, той вписва старите парусии до октомври 1817 г., както добавя и нови от есента на същата година. Споменава се още като йеромонах и проигумен²⁵.

Позната личност от културната ни история със същото име и чин е йеромонах Пантелеймон, проигумен Хилендарски, изготвил русенския препис на „Паисиевата история“ от 1809 г.²⁶ Досегашните оскъдни сведения за неговия живот показват, че между 1809 и 1826 г. не се знае къде пребивава той²⁷. Споменаването му в копривщенския тефтер като една от водещите фигури на храмовото строителство и организация води до предположението, че става дума за същия монах. Възможно е боевете за Русе през 1810 г. да са предизвикали оттеглянето му към по-спокойно място в Балкана, в Копривщица. Бъдещи проучвания биха могли да потвърдят или отхвърлят това предположение. Няма съмнение обаче, че по повод на храмовото строителство в Копривщица йеромонах Пантелеймон от Хилендарския манастир, както и други монаси са играли важна роля. Те са споменати в публикуваните части на тефтера, който днес е в неизвестност²⁸.

²² **Стайнова, М.** Опис на турските документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя XV–XIX в. София, Изд. на НБ „Св.Св. Кирил и Методий“. 1971, с. 60, № 260 от 23 юли 1817 г.

²³ **Евтимий, Арх.** Неиздадени материали по миналото на Копривщица, Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, събрал проф. Арх. д-р Евтимий, София, 1926, 619–627.

²⁴ **Евтимий, Арх.** Неиздадени материали..., с. 627.

²⁵ **Евтимий, Арх.** Неиздадени материали..., 630–632.

²⁶ **Иванов, Й.** Български старини из Македония. София, 1970, с. 272, № 130, 132.

²⁷ **Радев, Ив.** Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX в. В. Търново, Абагар, 1996, 167–169.

²⁸ **Евтимий, Арх.** Неиздадени материали..., с. 632.

Двата примера от Пирдоп и Копривщица имат обединяващи характеристики: строителството се движи в рамките на утвърдените правила, с искане на разрешение за възстановяване на храмовете на старо място; изградени са солидни постройки, които са създали впечатлението, а и самочувствието за ново строителство; финансово се мобилизират местните общности; водеща роля имат хилендарските монаси и заможните местни първенци. В двата случая няма пречки нито от регионалните, нито от централните власти за извършване на строителството, придобиването на необходимото разрешение е сравнително бързо²⁹. Така впечатлението на даскал Тодор Пирдопски, изразено в „епистолията“, в общи линии се потвърждава.

Пирдоп и Копривщица се намират в периферията на Пазарджишката и Пловдивската каза. В централните казалийски градове има големи и красиви църкви, построени през 30-те години на XIX в. Внимателното проследяване на оскъдната документация показва, че тук строителният подем е предшестван от важни промени, настъпили в наблюдаваното десетилетие. В началото на XIX в. Пловдив се превръща в огромна работилница, обхващаща широк регион от подбалканските, средногорските и родопските селища, както и градовете от равнината. Абаджиите в града получават привилегии и занаятът преживява силен тласък на развитие. След абаджиите за градски първенци се смятат първомайсторите на кожухарите, кафтанджиите и бакалите. От 1819 г. те започват да участват в митрополитското управление³⁰. Изобщо периодът от 1810 до началото на 20-те години се характеризира с надмощие на еснафите в общинските институции³¹.

В Пловдив към това време постепенно се установява видната копривщенска фамилия на Чалъкови – Стоян и Вълко Чалъкови. Различни са предположенията за времето, когато се преместват в Пловдив, вариращи между 1815 до 1820 г.³² Това намира потвърждение в тефтера на копривщенската църква „Св. Успение Богородично“, защото семействата на двамата братя и майка им са вписани като дарители на църковни одежди, донесени една година след **построяването ѝ** през 1818 г.³³ В условията на общ подем в Пловдив представители на фамилията предприемат

²⁹ Градева, Р. За немюсюлманите и техните храмове..., с. 156.

³⁰ Снегаров, И. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – Сб. БАН, 41, 1949, 83–84.

³¹ Либератос, А. Финансиране на училищата на Балканите през XIX в. Някои бележки въз основа на примери от Пловдив и Габрово. – В: Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сборник с материали от международна научна конференция, Габрово, 18–19 септември 2007. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, 266–268.

³² Генчев, Н. Възрожденският Пловдив (Принос към българското духовно възраждане). Пловдив, Христо Г. Данов, 1981, с. 76.

³³ Евтимий, Арх. Неиздадени материали ..., с. 628.

стопански дейности в огромни мащаби. Навлизат в градския обществен живот и управлението на църкви, училища и пловдивската болница³⁴.

Трудно е да се конкретизира ранната ктиторска и попечителска дейност на Чалъковци в Пловдив. Засега, основавайки се на описанието, направено от К. Моравенов, може да се посочат няколко примера. Към 1825 г. Вълко Чалъков, наричан още Големият Вълко, определя редовен епитроп на църквата „Св. Богородица“ и въвежда строг отчет на приходите и разходите³⁵. През същата година братята Чалъкови започват събиране на средства за храма, продължило до 1844 г.³⁶ В. Чалъков обновява малката църква-параелис „Св. Никола“, на чието място имало „вехта по-малка черковка“³⁷. Чорбаджи Вълко прави богато спомоществувание, заедно с мнозина други българи, за църквата „Св. Петка“³⁸. Макар оскъдна, имаме информация за аналогични действия в Пловдив от други копривщенци. В началото на XIX в. църквата „Св. Константин и Елена“ почти рухва. Инициатива за нейното възстановяване взема Тодор Моравенов през 1810 г. и в продължение на 20 години събира около 200 хиляди гроша. Благодарение на тази подготовка В. Чалъков издейства ферман през 1830 г. и храмът е построен две години по-късно³⁹. Примерът на Т. Моравенов е харесан от Вълко Куртович Чалъков, наричан Малкият чорбаджи Вълко, и приложен към 1814–1816 г. за църквата „Св. Неделя“. С тази разлика, че той вложил 10 000 гроша за църковен капитал, който нарастнал многократно до 1830 г., когато храмът е издигнат наново⁴⁰.

Пловдивският пример е добра илюстрация как сложността на отношенията в градската социална мрежа рефлектира върху възможностите за поддържането и обновяването на храмовете. Според К. Моравенов в годините около Гръцкото въстание покривът на митрополитския храм „Св. Марина“ протекъл. Някой извещал на конака за смяната на няколкото керемиди и тъй като не било искано разрешение, църквата е глобена с 8000 гроша⁴¹. За разлика от горепосочените пловдивски храмове, няма сведения Чалъковци да са се намесвали в управлението и във финансовите дела на митрополитската църква, може би това решение има известен политически характер⁴².

³⁴ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив..., 76–77, 81.

³⁵ Моравенов, К. Паметник на Пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1984, 146–147.

³⁶ Пак там, с. 139.

³⁷ Пак там, с. 151.

³⁸ Пак там, с. 157.

³⁹ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив..., с. 139.

⁴⁰ Моравенов, К. Паметник на Пловдивското християнско население..., с. 155.

⁴¹ Моравенов, К. Паметник на Пловдивското християнско население..., с. 140.

⁴² Моравенов, К. Паметник на Пловдивското християнско население..., 138–145; Либератос, А. Финансиране на училищата на Балканите през XIX в..., с. 270.

В Пловдив няма строителство, което да е запомнено като ново през десетилетието след 1812 г., каквито са случаите от Пирдоп и Копривщица. Очевидно тук предприемането на църковен градеж е дело, зависимо от редица фактори, от социалните напрежения между еснафите и старата аристокрация, от политическите и обществени стратегии на техните представители. Без да обобщавам, на основата само на разгледаните примери ще посоча, че намесата на Чалъковци и на други представители на новата заможна прослойка за възстановяване на старите пловдивски църкви и слагане на ред в тяхната отчетност започва в годините от наблюдаваното десетилетие. Бумът на църковното строителство през 30-те години на века е подготвен, както отбелязва Моравенов, с ограничаване на злоупотребите, защото „от 1810 до 1820 забраха черковите да събират и имат пари“⁴³. Още нещо към различията от Пирдоп и Копривщица – в информацията за тези промени не се споменават имена на духовници. Може би въпросът не е проучен в тези детайли.

Друг пример от Пловдивския район е Калофер. След големите пожари от 1772 и 1799 г., към 1810 г. монахините възстановяват нормалния живот в девическия манастир „Св. Въведение Богородично“. Ферманът за манастирската църква е издаден през 1815 г.⁴⁴

В началото на XIX в. както в Пловдив, така и в близкия Татар Пазарджик абаджийският еснаф придобива силни обществени позиции. Разрушеният от 1791 г. храм „Св. Богородица“ е възстановен през 1801 г. Според И. Батаклиев това става възможно и с подкрепата на местния управител Асан бей Каванозоглу⁴⁵. Инициативата принадлежи на епископ Дионисий Агатоникийски. Църквата отново е разтурена през 1804 г., а възстановяването ѝ е дело на цялото население с водещата роля на абаджийския еснаф. Бележка в кондиката на еснафа отразява внесените суми през юли 1815 г., когато е извършено второто престрояване на храма. Постройката е масивна, разделена на пет отделения, с горен етаж, на който от двете страни има по един параклис, а на покрива на сградата – три кубета⁴⁶. През 1834 г. при голям пожар в махалата „Вароша“ църквата изгаря, което налага новото ѝ изграждане в следващите години.

⁴³ Пак там, с. 153.

⁴⁴ **Грошева, Хр.** Девическият манастир „Св. Въведение Богородично“ в Калофер. – В: Обществени и религиозни сгради XV–XIX в. Исторически музей – Карлово, 2006, 220–221.

⁴⁵ **Батаклиев, И.** Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. София, 1923, с. 122.

⁴⁶ **Николова, П.** Документални свидетелства за църковното строителство в Пазарджик през Възраждането. – В: Обществени и религиозни сгради XV–XIX в. Исторически музей – Карлово, 2006, с. 159.

В първите десетилетия на XIX в. епископ Дионисий е главна фигура в духовния живот на местното християнско население от Пазарджишката епископия. Неговият живот не е изучаван в детайли, но според И. Батаклиев той е българин от съседно пазарджишко село. Монах на Зографския манастир, Дионисий е изпратен в града като таксидиот. Тъй като епископското място било свободно, патриархът го ръкополага за Агатоникийски епископ. Вероятно тези събития се разгръщат в началото на XIX в. С качествата си на добър проповедник и водач той спечелва доверието на местния бей Каванозоглу. Доброто състояние на Пазарджишката епископия завършва с кончината на Дионисий през 1827 г. Две години по-късно митрополията е разграбена от преминаващата военна част на Исмаил паша, а епископията е премахната.⁴⁷

Епископ Дионисий има големи заслуги не само към пазарджишкото християнско население. Според Г. Димитров той освещава нова църква в Панагюрище през 1818 г.⁴⁸ Църквата „Св. Въведение Богородично“ е строена с майстори от Банско и Дебърско, но засега подробностите са твърде оскъдни, за да се прави анализ. Църковната сграда е била солидна, но изгаря през 1876 г. по време на Априлското въстание.

Примерите, разгледани дотук, очертават разнообразните обстоятелства през второто десетилетие на XIX в., при които се предприема строеж или поправка на православни храмове. В наличните данни, основани повече на колективната памет, използвана от местните изследователи, няма оплаквания за възпрепятстване на храмовото строителство от страна на централната или местната власт. Излизайки извън Пловдивската и Татарпазарджишката каза, ще открием още подобни сведения.

Катедралният храм „Св. Димитър“ в Сливен изгаря през 1815 г. в резултат на голям пожар в центъра на града. Запазените икони от 1817–1825 г. подсказват, че църквата е била възстановена приблизително към тези години⁴⁹. В Чирпан храмово строителство няма, но през 1818 г. в града е построен Светогорският метох, където с църковни и еснафски пари се поддържа мъжко килийно училище⁵⁰. В малкия Брезник църквата „Св. Петка“ била разрушена през 1804 г., но престроена от 10 май до 11 юли 1818 г. Ктитори са местните духовници поп Кръста и протопоп Павел⁵¹. Краеведите разглеждат нейното обновяване като част от променената политика на Кара Фейзи в

⁴⁷ Батаклиев, И. Татар-Пазарджик ..., с. 98, 186.

⁴⁸ Димитров, Г. Княжество България, ч. 1, с. 200, цит. по Батаклиев, И. Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед..., с. 184.

⁴⁹ Кирова, М. За религиозните храмове в Сливен преди Освобождението. – В: Обществени и религиозни сгради XV–XIX в. Исторически музей – Карлово, 2006, 152–154.

⁵⁰ Събчев, Н. История и етнография на град Чирпан. Чирпан, 1938, с. 155, 159, 182.

⁵¹ Манолова-Николова, Н., П. Желева. Летописни бележки от Средна Западна България. София, ИК „ЛИК“, 1999, с. 83.

края на живота му. През 1814–1816 г. той предприема голям строеж на водопровод за града, завършил към 1820 г.⁵² Впрочем, и други местни управители са били подтиквани от Високата Порта да предприемат обществено полезни дела с цел да се ограничат богатствата им, натрупани в размирните времена⁵³. Според едно предание Кара Фейзи присъствал на освещаването на църквата през 1818 г., даже по негово желание имало възпоменателен надпис на арабица. През 1925 г. надписът бил изхвърлен по нареждане на Софийския митрополит Стефан⁵⁴.

Възстановяване на храмове се извършва в Габрово. През 1804 г. набързо се съгражда двускатна, с малки прозорчета църква „Св. Успение Богородично“ на мястото **на изгорелия през 1798 г. храм „Св. Петка“**. По-продължително време, от 1804 до към 1816 г., се строи отново малката църква „Св. Троица“. Към 1810–1811 г. се възстановява третата църква „Св. Йоан Предтеча“, като през 1814 г. майстор Георги от Трявна **изработва** изящен иконостас⁵⁵.

Сведенията от Елена потвърждават практиката **да се поправят или разширяват** съществуващи храмове в началото на XIX в. Църквата „Св. Николай“, изгорена през 1800 г., е възстановена тайно през 1804 г., а стенописването е изпълнено през 1818 г. През 1813 г. еленчани подновили и разширили параклиса „Св. Успение Богородично“, като отгоре направили одаи, вероятно за килийното училище. В 1812 г. пък е построен параклиса „Рождество на Пр. Богородица“ в центъра на кметската махала⁵⁶. През 30-те и 50-те години на XIX в. параклисите са заменени със солидни храмове.

Един прекрасен пример от наблюдаваното десетилетие е църквата „Св. Архангел Михаил“ в Трявна. През 1798 г. тя е опожарена и обновена през 1819 г. Външността на храма не издава, че вътрешното пространство е обширно, завършено с великолепен дърворезбен иконостас⁵⁷. Подобно строителство се осъществява в Търговище (Ески Джумая). Според запазената кондика през 1818 г. се строи параклис „Св. Успение

⁵² **Нешев, Г.** Стари църкви и манастири в Брезнишко. – В: Брезник и Брезнишко. София, 2005, с. 54; **Асенов, П.** Из възрожденското минало на Брезнишкия край. – В: Брезник и Брезнишко. София, 2005, с. 95.

⁵³ **Димитров, Д.** Султан Махмуд и краят на еничарите..., 132–133.

⁵⁴ **Нешев, Г.** Стари църкви и манастири в Брезнишко..., с. 54.

⁵⁵ **Шулекова, Ю.** Църковна архитектура в Габрово. – В: Обществени и религиозни сгради XV–XIX в. Исторически музей – Карлово, 2006, 217–219.

⁵⁶ **Славов, В., Хр. Медникаров, П. Д. Петков.** Храмове в Еленска духовна околия. София, 2002, с. 39, 46, 64.

⁵⁷ **Коева, М.** Паметници на културата през ..., с. 124.

Богородично“ като са изброени имената на 170 дарители. Тъй като той става тесен, през 1832 г. се изгражда нов храм⁵⁸.

Много оскъдни, но са налични сведения от Македония. В с. Ваташа, Тиквешко, каменният надпис от 1817 г. вероятно е свързан с градежа на църквата „Св. Успение Богородично“, а върху патронната икона зограф от Велес е отбелязал 1819 г.⁵⁹ Манастирът Бигор – „Усекновение главата на св. Йоан Кръстител“ – увеличава църковния храм през 1800 г. и надгражда манастирските сгради от 1812 до 1814 г.⁶⁰ Манастирът „Св. Николай“ на р. Треска край с. Шишево, Скопско, след стогодишно запустяване е възстановен през 1816 г.⁶¹

Събраните и изложени примери доказват, че впечатлението на Т. Пирдопски в първата част на „епистолията“ за разгърнато храмово строителство не се отнася само за района на Пловдивската и Татарпазарджишката каза. В първите години от управлението на султан Махмуд II се възстановяват, престрояват, разширяват или поправят редица църкви. Преки данни за възпрепятстване на храмовото строителство няма, макар че в колективния спомен се пази страхът от реакцията на местното мюсюлманско население. Това е причината, поради която даскал Годор дава много рядко срещаното в български текстове „благочестиво“ определение за началните управленски години на Махмуд II.

Инициатори за църковното строителство са локалните български общности, духовниците и издигащите се първенци, чиито действия сравнително бързо имат резултат. Имената им, там където те са известни, оставят трайна следа в обществения живот и в регионалната икономика. Това дава основание да се изтъкне, че ангажирането с църковното строителство им създава солиден социален престиж. Трябва да се отбележи, че строителството не се легитимира като българско, но се подразбира като такова. То се възприема за неотменна част от полето на „своето“, то е в полето на „собствената“ местна институция. Гръцкото въстание и влошаването на отношенията между християни и мюсюлмани, последвалите промени и голямото строителство от 30-те години на XIX в., когато се преизграждат много от изброените по-горе църкви, слагат отпечатъка на забравата върху коментираното десетилетие. Този кратък период се нуждае от по-задълбочено проучване, но изложеното до тук дава

⁵⁸ Петкова, Й. Ескиджумайските кондики – свидетелство за дарителството през Възраждането в Търговище. – В: Българското дарителство. История, съвременност и перспективи. Карлово, 2003, 47–48.

⁵⁹ Иванов, Й. Български старини из Македония. София, Наука и изкуство, 1970, с. 84.

⁶⁰ Пак там, с. 85.

⁶¹ Пак там, с. 86.

основание да се изкаже становището, че големият строителен бум от 30-те години на XIX в. се предшества от своеобразно „начало“ в десетилетието след 1810–1812 г.

TEMPLOS Y POLÍTICA: LA CONSTRUCCIÓN DE LAS IGLESIAS BÚLGARAS (1812–1821)

El artículo presenta información sobre la construcción de iglesias ortodoxas en las provincias de Rumelia del Imperio Otomano en los primeros años del reinado de Mahmud II. Los ejemplos encontrados de iglesias construidas en el período 1812–1821 muestran que en estos años tiene un buen ambiente social para dicha construcción. Durante el levantamiento griego (1821–1829) las relaciones entre cristianos y musulmanes se han deteriorado y la construcción de iglesias es limitada. Un nuevo impulso a la construcción de iglesias se inicia a partir de 1830, sobre la base de las tradiciones y los logros del período 1812–1821.